

Римське право в судах України XVII в.

ВІЙНА за визволення України з-під влади Польсько-Литовської держави під проводом гетьмана Б. Хмельницького 1648-55 р.р. скінчилася звільненням частини української національної території обабіч Дніпра та утворенням Української держави, що дістала назву «Війська Запорозького», пізніше — «Малої Русі». За польсько-литовської влади на цій території існувала система загальних, так званих, «статутових» (шляхецько-станових) судів: земських, гродських, підкоморських. У містах та містечках існували міські суди Магдебурзького права. Загальні суди застосовували загальний кодекс законів — «Литовський Статут» 1588 р. на «руській» мові, що його офіційне друковане видання вийшло у світ з друкарні братів Мамоничів у Вільні року 1588. Міські суди застосовували «правні книги» Магдебурзького права у формі латинських та польських перекладів німецьких збірників цього права (*Sachsenspiegel*, *Weichbildrecht*) та компілятивних праць польських правників (Яскера, Щербича, Гроїцького та ін.).

Після утворення Української держави статутіві шляхецькі суди були скасовані, натомість була запроваджена система козацьких судів: сільських, сотенних, полкових, на чолі з Генеральним Судом, що до 1730 р. діяли спільно з міськими судами Магдебурзького права. Але закони, що раніше були чинними в Україні, не були скасовані; вони були стверджені в договорі Б. Хмельницького з Москвою 1654 р.: цар підтвердив «Війську Запорозькому» автономію суду «по тим правам і привілеям», що їх були надали польські королі та великі князі литовські. Таким чином, козацькі суди продовжували застосовувати Литовський Статут 1588 р. на цій території Української держави, як основне «преднейшое» право. Так само й книги Магдебурзького права стали за обов'язкові збірники цього права для міських і для козацьких судів (для останніх, як субсидіярне «християнське» право). Згодом судова практика козацьких і міських судів не бачила вже різниці між Литовським Статутом та книгами німецького права й застосовувала їх поряд при розв'язуванні судових справ.

Досліди, що їх перевели свого часу над джерелами Литовського Статуту польські, російські й українські правники (Данилевич, Якубовський, Лаппо, Максимейко та ін.), свідчать, що редактори Литовського Статуту 1588 р. завели в Статут багато запозичень з Магдебурзького права з кримського клясичного права, безпосередньо або посередньо з «правних книг» Магдебурзького права. Отже, Литовський Статут та «правні книги» Магдебурзького права (надто праці польського правника Б. Гроїцького) були тими джерелами, завдяки яким у практиці українських козацьких і міських судів XVII-XVIII стол. з'явилися норми давнього клясичного римського права.

Нижче подаємо два характеристичних приклади з чинності Полтавського спільного полкового й міського суду.

Року 1670, Полтавський полковий суд у складі: городового отамана Демка Яковенка, міського війта Левка, бурмистра Якова Манченка та ще «многих обчих зацних особ», розглядав скаргу Мартина Петренка, який обвинувачував свою жінку Палажку в тому, що вона хотіла його отруїти. Подробиці цієї справи такі цікаві й так майстерно описані в су-

довому декреті, що, замість сухого переказу, подаємо дослівно зміст цього декрету:

«Скаржився Мартин Петренко з Супрунівки й показував, публично презентуючи, яшний корж, тонко випечений, з гадюкою, що дала йому з'їсти жінка його Палажка, з намоєи Ганни Дацихи. Тоді була питана перед нами Палажка, для якої то причини те безбожне діло над мужем своїм строїла? На то Палажка очне мовила Ганні Дацисі: «Ти ж, йдучи до череди і в розмові нашій наказала мені дати мужеві гадину для отрути, аби по світу не ходив. Цю гадину, здохлу чи вбиту, багато людей бачило під тином Василя, Ємцового зятя. Середину цієї гадини я спекла в коржі і вночі дала мужеві». Що посвідчили Іван Кудлай, Ярема Дяк і інші многие: «Панове, виділи-смо частку гадини в коржі і ребра впеченіе гадини, і кости в платку, що зо рта випльовав Мартин». Ми теди, видячи поблище (publice) презентованіе лице і ребра в коржі впеченої гадини, поневаж Палажка хотіла приправити о смерть мужа свого з направи Ганни Дацихи, декретом прикрили-смо з розділу 11, артикулу 6: «гди би з ненависти и немилости оби-дві сторони, муж яко і жона, будучи в ростирку, з яких кольвек причин один другого приправил о горло замордовал, альбо струїл, таковий мордер без милости маєть биті каран горлом, тим способом, якоби отца або матку забил, що ясніше виражаєть той же розділ, артикул 7: «на когоби ся тая злость показала, таковий мордер не толко горлом мієть биті каран, але й поцтивости і всі іменя і маєтність тратит, а такою карністю смертю ганебною мієть биті каран, по ринку возечи, клещами тіло торгати, а потом в мех скуряний всадивши до него пса, півня, ужа, котку, і тоє все посполу в міх всадивши і зашить, і где найглубей до води втопити, тимже обичаем і помощники его, которих он виволаєт, альбо на них правом переведено будєть, міють биті карани. Справу сию веліли-смо в книги міскі Полтавській вписать, що єсть вписано, року і дня вишменованого». («Актовья книги Полтавскаго городского уряда XVII в.» 1664-1671. Полтава — Черниговъ. 1912. Докум. 190, стор. 136).

Злочин позбавлення життя свого чоловіка через отруту не був доконаний з незалежних од Палажки Петренкої обставин. Цей факт, а також складна, незвикла форма кари на горло, встановлена Литовським Статутом, можна гадати, були причиною того, що суд не виніс остаточної ухвали про застосування цієї кари до Палажки Петренкої. Суд, як сказано в декреті, «прикрив» декретом цю справу, себто вчинив судове слідство, добув признання Палажки, знайшов у законі відповідну норму, але не наказав скарати Палажку зазначеним у законі способом. Іншого декрету в цій справі в актовій книзі не записано, тому невідомо, яку кару суд застосував до Палажки Петренкої.

30 років пізніше, той самий Полтавський суд судив Уляну Денисиху, що за допомогою своїх сусідок на смерть забила свого хворого мужа Дениса Бідняка. В своєму декреті суд зазначив, що Денисиха заслуговує на кару, яка встановлена арт. 7, розділу XI Литовського Статуту, себто на ту саму кару, що була зацитована і в справі Палажки Петренкої, але на цей раз суд відмовився застосувати цю кару, та пояснив, чому: «Поневаж у нас того звичаю не заховуєть». Замість цієї кари, суд, як записано в декреті, «запобігаючи такої злоби (тобто злочину), аби промєж людьми, а звласца межі малженством не множилась, маєть вона, Денисиха, подлуг нинішнього декрету, коньми по ринку волочена і кліщами торгана а на останку маєть смертельне четвертуванням скарана сама одна, а помощниці її повинні головщину крєвним Дениса платити і вину

панську (полковникові) й урядову (судові)». О. Левицький. Очерки народної життя в Малороссії во II пол. XVII в., «Кіевская Старина» за 1901 р., кн. X., стор. 214). В цьому випадку суд застосував кару, що приписує карний кодекс імператора Карла V (*Constitutio Criminalis Carolina*) за визначене вбивство (*Posteprek... Б. Гроїцького, арт. 137*).

В обох наведених випадках Полтавський суд цитував ту саму норму Литовського Статуту 1588 р., що застосована до злочину «отцевбивства» (*proena parricidii*): «Розділ XI. Артикул 7: О забойцахъ отца або матки такожде о забитье дитяти через родича. Уставуемъ ижъ гдыбы сынъ або дочка отца або матку свою умисльне за яке запаметалости забилъ и якимъ кольвекъ обычаемъ родича своего о горло приправилъ, тогда таковой сынъ або дочка, которая причиною своею о горло родича своего приправилъ, не только горломъ маеть быти каранъ але и почтивость и вси именья и маетность тратить на иншую братью, сестры або ближнихъ своихъ звлаща того учинку не винныхъ. А такую карностью смертью ганебною маеть каранъ быти. По ринку возечи клещами тело торгати, а потомъ в мехъ скуреный всадивши до него пса, кура, ужа, котку и тое все посполу в мехъ всадивши и зашить и де найглубей до води утопити. Тим же обычаемъ и помочники его которыхъ онъ выволаеть або на нихъ правомъ переведено буде мають бити караны».

Як видно з наведеного тексту арт. 7 Литовського Статуту, кара складалася з двох частин: попереднього катування (волочити по ринку кінми і рвати тіло тарячими кліщами) та кари на горло (злочинця посадити в шкіряний мішок разом з півнем (в тексті вжито архаїчної назви «кура»), псом, котом та вужем, добре зав'язати та в глибокій воді втопити). Попереднє катування в багатьох випадках встановлював Литовський Статут для посилення кари на горло з метою, щоб «інші не важились того робити». Щодо другої частини норми: кари на горло, то до Литовського Статуту вона попала таким способом. В кодексі римських законів імператора Юстиніяна, в книзі Дігест, кара за вбивство батька чи матері визначена так: «Посадити в міх разом з півнем, псом, гадюкою та малпою, а потім вкинути в близьке море чи в річку». («... *insitus culeo cum cane et gallo gallinaceo, vipera et simia, et inter eas ferales augustas comprehensus contuberniis misceatur; et, ut regionis qualitas tuberit, vel in vicinum mare, vel in amnem projiciatur.*») Цю римську норму глосатори «Зеркала Саксонського» (*Sachsenspiegel = speculum Saxonum*) навели в своїй глосі, як зразок старовинної римської кари за злочин отцевбивства, причому додали від себе пояснення символічного значення звірят, що мали товаришувати злочинцеві на той світ (*Speculum Saxonum, Jaskier, книга II, арт. 14*). В XVI стол. польський правник і популяризатор Магдебурзького права, Б. Гроїцький, запозичив цю норму з *Speculum Saxonum*, застосував її до обставин життя в Польщі, замінивши малпу — котом, а гадюку — вужем, та вмістив у своїй книзі «*Porządek Sądowny u spraw miejskich Prawa Magdeburgskiego*», що вийшла друком року 1559, набула великої популярності й уживалася в судах, як кодекс Магдебурзького права. Як довів проф. Максимейко шляхом аналізу карних законів Литовського Статуту, редактори Статуту, в свою чергу, запозичили з «Порядку» Б. Гроїцького, цю норму та вмістили її в артикулі 7-му, розділу XI. Такий був довгий шлях, що ним ця оригінальна, з незвиклими акцесуарами, кара давнього римського права перейшла до Литовського Статуту, а потім до декретів Полтавського полкового суду та до міських судових книг полтавських.

ШННАДЦАТЫ

86

поведити негды тла и мв шлахитковъ чптого замордовано
 тонаго притиждтнъ спасовы мордръ бгзлспостн мафтн
 бысти саранд голдомъ стымъ спобовмъ ншо бы вца або маид
 заби лв. Агдъ бы и стовтано справе страдио и ифдъ бы споро
 на фалобча надово дсвхд мновано дспала або забыви даемъ
 брадобымъ шлахста шсолитна притиждтн нехотела а прддъ
 бы и была вбдомостя и сподозимъ злого худ мшманья вмафн
 стве и спомы и дсн шсолитны повета м споды ч рмаид ста
 шоба шбвинная кзгола мафти бысти волна али побина бгз
 стаид фн много шобамъ ншо и фалобно спторонъ быши мшманю
 чптого бшмид и притиждтн л.

Артуклъ 3

взабоуахъ вца або мафти стид фн ншо
 бысти брстити пр рорна

бспавдс мв и гды бы шнд або догна вца або мафти свою дми
 ельне змаше запамстало стн заби лв таимъ шолбсв шбшгае
 рорна своего чго ло приправилъ. споды спасовы шнд або рдла
 шостора притиждтн чго ло рорна своего приправити не сподо
 голмъ мафти бысти сара али спостивосты и шимиль и маф
 ностя спратити и наиншды брстити шспоры або шлнхд свонх
 зблуща спого дшмид швинднхд. Аспого шаносты шмартыи
 ганшномъ мафти саранд бысти. Прорымид възтнмшчамъ шсло
 спогати и апоттомъ вмахд шнд рнмъ бр дивши донго спид рад фа
 ностид и шпос вш спопод вмахд вмаднн шшшшш и гд маглбш
 роводш шспостн. стшм фн стш шшшгае шполотншн бго шпото
 ршхд чнд повоблстн або ншхд шрвонд пррв рено вб д мафти
 и в бышн

Минуло сто років з дня видання Литовського Статуту 1588 року до дня декрету Полтавського полкового суду в справі Уляни Денисики. За цей час правосвідомість українського суспільства досягла вищого культурного рівня, так що староримська кара здалася суддям вже за пережиту, незвиклу. Тому Полтавський полковий суд обмежився лише цитатою римської норми та пояснив, що ця норма вже вийшла з ужитку в судах: «В нас того звичаю не заховуєть...».

А. Яковлів

„Історія України й українських козаків“ Й. Х. Енгеля та „Історія Русів“

Йоганн Христіан фон Енгель, автор *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken* (Halle, 1796), перший учень Шлецера, був раціоналіст не тільки світоглядний, але й майстер раціоналістичної історичної методи. Його зацікавлення Україною мало теоретичний характер; він підходив до неї через австрійсько-мадярські проблеми, що й були для нього життєвими питаннями. Про Україну він судив здалека, й українські відносини були для нього чужі. Але це він дав — і в цьому його заслуга — першу систематичну історію України, написану за дуже значною літературою й джерелами, хоч ще й не архівального характеру, з відповідним апаратом в примітках, з поділом історії країни на періоди (правда, з дуже боязким дотриманням хронологічної методи), з підкресленням соціальних, юридичних, географічних (див. напр. § 3 — Фізична географія України, стор. 11-18), господарчих проблем тощо. Все це було тоді значною новиною на полі української історії (1).

Цілком інакше стоїть справа з «Історією Русів». Її автора зовсім не цікавили методологічно-історичні проблеми. Це не був учений, а ідеолог-раціоналіст, що висловлював свій світогляд у загальних сентенціях і характеристиках. Його метода була метода дипломата і публіциста, що використовував історичні події лише як засіб для висловлення своїх ідей. Його історія — це в дійсності політичний трактат, що в ньому історичні дані служать певним політичним тезам.

Це стає особливо ясным, коли взяти під увагу міродайну для автора «І. Р.» ідею державности і незалежности України в її історичному розвитку з найдавніших часів. На Україну він дивиться навіть в литовсько-польську добу, як на незалежну державу, і український народ за короля Ягайла є для нього одною з трьох незалежних і рівноправних націй (польської, литовської і української) з трьома рівноправними «гетьманами» на чолі, але, звичайно, під одним королем (стор. 7).

Треба сказати, що з історичними даними автор «І. Р.» поводить себе цілком довільно. Не раз у його оповіданні виступають навіть вигадані особи або події. Так згадує він під роком 1439 «руських» полковників з такими чудернацько-вигаданими іменами, як Станай, Бурлій, Артазій тощо.

Автор «І. Р.» виступає, як льояльний громадянин російської держави, а всі свої опозиційні думки, особливо антиросійського характеру, дуже

1) Попів. В. Krupnyckyj, J. Chr. Engels, *Geschichte der Ukraine, Abhandlungen des Ukr. Wiss. Institutes, Berlin, 1931, Bd. III. Стр. 101 й далі.*